

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра соціально-економічних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни **Національна економіка**
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

за темою – *Демократія, економічна свобода та економічний порядок*

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 14.08.2024р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 08.07.2024р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол № 7 від 13.08.2024р.

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-економічних дисциплін
Протокол № 23 від 25.06.2024

Розробник:

Доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Сумської філії ХНУВС,
кандидат наук з державного управління, доцент **Дементов В.О.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри економіки підприємства та організації бізнесу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця, кандидат економічних наук, доцент **Ревенко О.В.**
2. Доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук **Парфентій Л.А.**

План лекції

1. Економічний порядок та економічна свобода.
2. Свобода підприємництва та вибору. Конкуренція. Роль держави.
3. Демократія. Пряма демократія. Представницька демократія.
4. Змішана економічна система. Моделі державного регулювання економіки.

Література

1. Національна економічна стратегія до 2030 року: затв. Постановою Кабінету міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення: 15.04.2021).
2. Білокопитов Д. Вплив громадянського суспільства на процеси демократизації публічно-управлінських та економічних відносин. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 1/2 (46/47). Ч. 1. С. 115-124. (дата звернення: 15.08.2021).
3. Вовк А. Економічні аспекти демократії. *Економічна теорія та право*. 2016. № 4 (27). С. 87-96.
4. Гордуновський О. М. Сутність та форми економічної свободи та її особливості в Україні. *Фінансовий простір*. 2015. № 4 (20). С. 151-156.
5. Грущинська Н. М. Державне регулювання економічної свободи: ефективний баланс. *Бізнес-навігатор*. 2018 . Випуск 4 (47). С. 13-16. URL : http://business-navigator.ks.ua/journals/2018/47_2018/03.pdf (дата звернення: 15.08.2021).
6. Магдич А. С. Демократизація і економічне зростання: теоретичний аспект. *Академічний огляд*. 2016. № 2 (45). С. 5-13.
7. Мицюк С. Стан економічної свободи в Україні та її вплив на конкурентоспроможність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2016. № 9 (186). С. 30-35. URL : <http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/11/186-30-35.pdf> (дата звернення: 15.08.2021).
8. Молчанова Е. Трансформація вимог формування нового економічного порядку. *Міжнародна економічна політика*. 2013. № 1 (18). С. 41-61.
9. Молчанова Е., Ковтонюк К. Концептуальні засади становлення та розвитку нового світового економічного порядку. *Міжнародна економічна політика*. 2018. № 1 (28). С. 144-170.
10. Національна економіка: підручник / кол. авт.: Носова О. В., Васенко В. К., Сипич Н. М. та ін. за заг. ред. О. В. Носової. Київ: Центр учбової літератури, 2013. С. 73-82.
11. Овсієнко О. В. Обмеження економічної свободи як передумова розбудови соціальної держави в Україні: аргументи «за» і «проти». *Вісник Національного університету «Юридична академія України*

імені Ярослава Мудрого». 2013. № 2 (13). С. 287-289. URL : <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8545/1/Ovsiyenko.pdf> (дата звернення: 15.08.2021).

12. Савченко В. Ф. Національна економіка: навч. посібник. 2-е вид. Чернігів: Видавництво ЧДІЕУ, 2014. С. 201-224.
13. Стулова І. М., Швецова А. В. Демократія та економічний розвиток: взаємозв'язок і взаємозумовленість. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24391/40-Stulova.pdf?sequence=1> (дата звернення: 22.08.2021).

Текст лекції

1. Економічний порядок та економічна свобода.

Господарюючі суб'єкти є активною діяльною основою будь-якої економічної системи. Вони роблять систему диференційованою, стійкою, живою, рухомою, адаптивною, сприйнятливою до новацій і такою, що постійно розвивається. Завдяки наявності господарюючих суб'єктів, що є вільними у своєму виборі й водночас визнають авторитет суспільства й держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності. У протилежному випадку проблема державного регулювання може перетворитися у таку, яку не можна розв'язати.

Проблему розвитку підприємництва, що є соціальною базою ринкових перетворень, не можна вирішити без виявлення суті й конкретних форм прояву економічної свободи. З характеристикою економічної свободи безпосередньо пов'язана проблема економічної демократії і її конкретних форм.

Проблема свободи вибору для господарюючих суб'єктів - це проблема адаптивності, гнучкості й відповідальності. З інституціональної точки зору економічна свобода - це не результат власного вибору й власних зусиль індивіда, а щось дане йому "зверху" як потреба. Це не просто можливість вибору, це ще й достатньо важке зобов'язання вибору, яке людина не завжди хоче виконувати [17].

Негативна сторона свободи як економічного інституту - в тому, що вона являє собою щось, що нав'язується індивіду у вигляді складних правил, обмежень, тобто економічна свобода - це функція примусу. До того ж свобода ніколи не буває абсолютною, тому що стикається з обмеженням впливом інших свобод і має підкорятися прямим нормативним обмеженням, перш за все з боку держави.

Економічна свобода, детермінована самою системою ринкових відносин, є головним принципом організації ринкового господарства, що гарантує свободу підприємництва - можливість отримувати ресурси, виробляти продукцію і отримувати дохід. По-перше, економічна свобода підприємця - це влада, що делегується йому споживачами. Вона посилюється при збіжності їхніх інтересів і згасає, коли вони розходяться. По-друге, вона регулюється системою правил, що створюються в процесі ринкового обміну, завдяки цьому удосконалюється економічний порядок, що визначає інституційні межі, в яких учасники ринкового процесу роблять свій вибір.

Упровадження в життя правил господарської поведінки є функцією держави. Тому обмеження втручання держави в економічний процес - це важливий принцип реалізації економічної свободи підприємця, що свідчить про те, що забезпечення й підтримка суверенітету підприємця спирається на розподіл економічної й політичної влади. Глибина й характер цього розподілу й визначає в кінцевому підсумку принципи, на яких будуватимуться всі господарські відносини. Якщо такими принципами будуть правова культура та партнерство, то їхнім результатом буде ефективна економіка.

У розвиненій ринковій економіці економічна свобода - об'єктивний результат взаємодії економічно незалежних суб'єктів господарських відносин, а її межі відображають ступінь узгодженості їх інтересів. У перехідній економіці підприємницька свобода має інше походження. Вона формується на основі перерозподілу економічної влади шляхом надання свободи одним суб'єктам за рахунок інших.

В економічній теорії існують два підходи до вивчення економічної свободи - у вузькому й широкому розумінні.

У вузькому розумінні предметом вивчення є тільки економічні свободи, тобто права людини на вільне розпорядження своїм багатством, доходом, часом і зусиллями. Визначаючи наявність більш-менш сильного взаємозв'язку економічної свободи з іншими видами свобод (політичної, інтелектуальної), представники "вузького" підходу надають економічній свободі самостійного й головного значення в системі індивідуальних свобод. В цьому розумінні економічна свобода може бути інструментом для досягнення важливих цілей індивіда, а може бути самостійною цінністю. Зростання економічної свободи із збільшенням можливостей вибору відбувається не тільки в сфері споживання товарів і послуг, а й в інших сферах: власності, підприємництва, вибору професії, місця роботи, інвестування.

Представники цього підходу до свободи концентрують свою увагу на динаміці різних компонентів економічної свободи і їх обмежень в умовах суспільного реформування, на порівняльному аналізі конкретних аспектів економічної свободи в різних суспільних системах.

Економічний підхід на основі теорії раціонального вибору, максимізації або оптимізації корисності претендує на пояснення не тільки економічної, але й всякої людської поведінки. У такому випадку людське існування характеризується такими фундаментальними умовами:

- 1. Людина прагне досягти певних цілей.
- 2. Час і засоби, що є в її розпорядженні, обмежені.
- 3. Цей інструментарій може бути спрямованим на досягнення альтернативних цілей.

У кожний момент часу різні цілі по-різному важливі. При цьому кожна з цих умов окремо не становить інтересу для економіста, але, коли ці умови є в наявності одночасно, спосіб дій економіста (з його точки зору) неминуче набуває форму вибору і стає предметом економічної науки.

Економічний підхід базується на трьох передумовах: максимізуюча поведінка, ринкова рівновага й стабільність переваг. Існують чотири форми прояву економічної свободи: свобода підприємництва, свобода споживацького вибору, свобода власників і постачальників ресурсів і свобода територій, або місцеве самоуправління.

Розуміння свободи індивіда як відсутності суспільних зв'язків виключає можливість розгляду інституційного компонента і основ господарської свободи. Проте вся практика господарського розвитку показує, що дефіцит соціальності як складової соціальної залежності та взаємовідносин робить

неможливим саморегульований ринок. Становлення свободи господарюючого суб'єкта обов'язково відбувається в інституційних координатах.

Ціннісні підстави активності господарюючих суб'єктів виявляють себе, по-перше, в самому факті існування *інституту оцінювання*; по-друге, в порівнянні й еквівалентності як загального соціального зв'язку; по-третє, у виборі конкретної моделі обґрунтування господарських рішень; по-четверте, в побудові системи контролю, повноважень і відповідальності всередині фірми; по-п'яте, в моделях координації своєї поведінки з іншими господарюючими суб'єктами; по-шосте, у виборі правил, форм і методів конфліктної поведінки на ринку й усередині фірми; по-сьоме, у способах і масштабах відповідальності за своїми зовнішніми і внутрішніми зобов'язаннями.

Отже, зміни, здатність до змін, потреба у змінах - це атрибути суб'єктів, якими вони наділені різною мірою. Якщо суб'єкт має багато атрибутів, він стає активним носієм інноваційного начала, новатором. Наявність таких новаторів - найзручніший спосіб забезпечити необхідний рівень стабільності системи та її змін, тобто життя системи як розкриття її суті.

Можливість вибирати - це умова, а не гарантія успіху. Л. Мізес писав: "Людина вільна в тому значенні, що вона має щодня знову робити вибір між політикою, яка веде до успіху, та політикою, яка веде до катастрофи, розпаду суспільства й варварства".

Інакше цю думку висловлюють відомі російські економісти Л. Євстігнєєва й Р. Євстігнєєв: "Щоб мати право вважати економіку вільною, потрібно мати свободу щодо раціонального". Проте при цьому свобода щодо раціонального компенсується не несвободою людини в системі зовнішніх умов її існування, а введенням раціонального в систему ціннісних основ людського буття як одного з обов'язкових компонентів. Реальність не вкладається в межі раціональності, але водночас містичним чином до неї тяжіє. Раціональність - це спосіб подолання обмежень одного рівня для виходу на новий, вищий рівень свободи [17].

У неокласичній моделі раціонального вибору людина зобов'язана дотримуватися приписань максимізуючої поведінки. Чим більше інституціалізована економіка, тим вужчим є "спектр альтернатив", меншим - раціональний вибір. Маємо песимістичний висновок: людина платить за інституційний порядок своєю свободою, раціональністю і ефективністю своєї діяльності. Кожного разу, коли розглядають свободу якогось актора або акторів, мають на увазі свободу від якогось обмеження, заборони, стороннього втручання або перешкоди на шляху здійснення чи нездійснення чогось або становлення чи нестановлення когось [17].

Проте практика господарської еволюції свідчить, що "інституційно насичена сучасна ринкова система" є ефективною, адаптивною, інноваційною й водночас більш вільною, ніж будь-яка з альтернативних систем (наприклад командна економіка, традиційне суспільство й ін.). Зрозуміти цей парадокс порядку й свободи можна шляхом аналізу діалектики суб'єкта й інститутів.

Реально існуюча раціональність є повною раціональністю, тому що реальний механізм розподілу й використання ресурсів завжди містить і

надраціональні елементи, зумовлені історичною динамікою, прогресом або "ерозією" будь-якої інституційної й технологічної структури економіки. Ці елементи господарського механізму цілком здатні набувати форми нераціональних, зайвих, неефективних, водночас залишаючись функціонально необхідними. Це не означає, що модель раціонального вибору є помилковою або не потрібною для розуміння економічної природи господарюючих суб'єктів. Ідеться про те, що ступінь охоплення економічної реальності цією моделлю становить значно менше, ніж 100%, тобто суб'єкт є вільним не лише тоді, коли він здійснює раціональний вибір.

Інституційний зміст раціонального вибору полягає в тому, що він є інструментом надання суб'єктові відповідальності, а значить, і свободи. В цьому міститься фундаментальна соціальна функція раціонального вибору. Тому раціональний вибір суб'єкта можна подати як своєрідне тренування свободи. Виконання інституційних приписань - це теж позитивна свобода суб'єкта, тобто свобода, що дозволяє йому реалізовувати й розвивати свою соціальну сутність, долаючи відчуження.

Саме додержання правил, які відповідають внутрішнім цінностям, ліквідує відчуження суб'єкта від цих правил, від системи інститутів загалом. Проте повністю відчуження суб'єкта не може бути подолано в жодній соціальній системі.

Феномен відчуження є одним із вирішальних моментів генезису й розвитку суб'єктного начала в економіці, існують природні та соціально-економічні передумови відчуження як *невідповідності сутності*. В економіці актуальне джерело відчуження - соціально-економічна невизначеність, спричинена технологічними змінами, екзогенними інноваціями. Чим більше знає й може людство, тим менше знає й може окремий суб'єкт. Прогрес - це джерело невизначеності, загроз і відчуження.

Величезний деструктивний потенціал мають масові інституційні новації, включаючи прогресивні. Р. Нурєєв дає таку характеристику трансформаційній соціально-психологічній та інституційній деструкції: "В умовах трансформаційного спаду звуження економічних свобод справило більш сильну дію, ніж розширення свобод соціальних і політичних. До того ж багато хто розуміє свободу однобічно - як набуття нових прав і благ без утрати старих можливостей і гарантій. Більшість населення не бачить глибокого взаємозв'язку понять "свобода - самостійність - відповідальність". Бажають свободи, але без відповідальності й самостійності, з усіма наслідками, що звідси випливають" [16].

Інакше кажучи, бути вільним - це обов'язок людини перед своєю сутністю, яка потребує активних осмислених дій. Нікому не можна й не слід вирішувати за суб'єкта, що для нього корисно, а що - ні. Суб'єкт долає відчуження, виявляючи себе в діяльності, в ринковій активності. Саме доцільна діяльність знімає відчуження: "Діяльність людини - суть його природи та існування, засіб збереження життя й піднесення над рівнем розвитку тварин і рослин". Господарюючі суб'єкти можуть розрізнятися за рівнем активності, а в будь-якому разі зниження цього рівня обов'язково свідчить про наявність

відчуження суб'єкта від загальних умов, що змінюються, ускладнюються й розвиваються.

Інституційний розвиток можна тлумачити як введення суб'єктом інституційних обмежень у своє підґрунтя. Для того, щоб засвоєння інституційних норм сприяло розвитку, суб'єкт має *інтегруватися* в інституційну систему, тобто використовувати інститути у процесі максимізації корисності. Процес інституційного розвитку суб'єктів послідовно містить такі внутрішні моменти: засвоєння, виконання й використання інституційних норм. Отже, існують рівні відносин суб'єкта з інститутами, три з них - контакт (зіткнення), введення в систему, інтеграція в систему. Тільки інтеграція надає можливість свободи всередині інститутів. Четвертий рівень - вихід у надінституційний простір, тобто інновація. Тут дефіцит правил компенсується правом найсильнішого (спритного, розумного), яке потім фіксується у вигляді інституційних норм.

Можна зробити висновок, що існують три вихідні пункти інституційного розвитку господарюючих суб'єктів: власність, професіоналізм, інновації.

Ці пункти у подальшому розвитку перетинаються, переплітаються, взаємодіють. Виникнувши з будь-якого пункту соціального простору, інституційно розвинутий суб'єкт обов'язково має пройти й через два інших. Власність як цілепокладання породжує потребу у *професійному* менеджменті. Високий професійний статус дає право на власність шляхом оплати акціями або паями. Інновації дозволяють формувати норми, стандарти, які оформляють через патентні механізми у *право власності* на винахід.

Активність (діяльність) - умова збереження власності, професіоналізму й інноваційного статусу. Припинення діяльності призводить до згасання суб'єктного начала, до втрати свободи й безпеки. На основі закону збереження й відтворення ідентичності як головного принципу існування суб'єкта раціональному вибору додається більшого значення, де максимізація корисності - лише окремий випадок.

Будь-який господарюючий суб'єкт має бути пристосованим до умов середовища, в якому він функціонує. У процесі його розвитку рівень пристосування підвищується під впливом відбору найефективнішої життєвої практики, що допомагає досягати динамічної рівноваги із середовищем. Існують два типи пристосування суб'єкта до умов середовища. Перший тип пов'язано із змінами структури й функцій суб'єкта; другий - зі зміненням поведінки без змін структури суб'єкта.

Характеристики зв'язку інститутів і свободи господарюючого суб'єкта мають таке конкретне економічне втілення [16]:

- о підготовка і ухвалення господарських рішень як *вибір*;
- о витрати як вираз внутрішніх меж економічної *свободи*;
- о доходи як акт визнання часткового й відособленого *загальним*;
- о податки як *розділення свободи й відповідальності* між суб'єктом і державою;
- о ціна як вираження практичної та повсякденно доступної загальної цінності вільної діяльності господарюючого суб'єкта;

- о інвестиції як влада суб'єкта над майбутнім, практична *єдність сьогоденної та майбутньої свободи*;
- о *кредит* як довіра до свободи інших господарюючих суб'єктів;
- о ризик як інституціоналізована *невизначеність вільної діяльності* господарюючих суб'єктів;
- о капітал як свобода організовувати діяльність *несуб'єктів*;
- о активи як матеріальний простір та інструмент господарської свободи.

Носієм усієї сукупності внутрішніх моментів господарської свободи є власність як практична основа капіталу і активів. Суб'єкт одержує доступ в господарську систему через статус, наприклад, споживача, домогосподарства, фірми, корпорації, продавця, покупця, посередника, підприємця.

Таким чином, економіка може функціонувати й розвиватися лише в тому разі, якщо складовою частиною її механізму є господарюючі суб'єкти, які діють відповідно до власного раціонального вибору й виконують приписання економічних і соціальних інститутів. Господарюючі суб'єкти як відокремлені учасники інституційної системи можуть змінювати свої позиції в ній або ж ініціювати інституційні інновації. Здатність виконувати такі дії може посилюватися або послаблятися залежно від різних обставин. Посилення цієї здатності можна тлумачити як інституційний розвиток суб'єктів. З цієї точки зору економічна свобода господарюючого суб'єкта є таким способом реалізації цінностей людини, що склався природно й історично. Людина опосередковує свій соціальний зв'язок шляхом професійно організованої ринкової діяльності. Перехід до інноваційно-інвестиційної моделі зростання потребує наявності відповідального суб'єкта, здатного до довгострокових раціональних господарських дій на основі використання частки доходу на приріст капіталу, інновації та інвестиції.

Держава стосовно вільного суб'єкта є джерелом необхідності, примушення й залежності. Вона охороняє право власності, регулює свободу, фільтрує і обмежує інновації. Взаємодія суб'єктів і держави забезпечує "живий суспільний порядок", який розвивається. Тут міститься відповідь на запитання, чому держава змушена підтримувати й захищати свободу (суб'єктів, громадян, фірм та ін.). До цього її змушує потреба в "живому порядку", що може розвиватися або згасати. Держава створює не свободу, а правила як загальні інституційні координати свободи.

Для соціально-економічного розвитку національної економіки, економічного зростання, поглиблення демократизації необхідне створення повноцінних громадянських інститутів, а також мають бути визначені й забезпечені:

- громадянські і політичні права і свободи;
- основні обов'язки громадян;
- статус іноземців та осіб без громадянства;
- права корінних народів і національних меншин;
- основи соціального захисту;
- правовий режим власності;

- правові принципи і гарантії підприємництва;
- правила конкуренції і норм антимонопольного регулювання.

Особливого значення при розвитку демократичної національної економіки набувають права людини.

Права людини - розроблена на основі прийнятої ООН Загальної декларації прав людини *сукупність основних прав особистості*. Реалізують права людини держава, громадські організації, міжнародні правозахисні організації. Головним серед них є *право на життя*.

Пріоритетні *принципи концепції прав людини*:

- рівність усіх перед законом;
- захист соціально-економічних прав від нерівного й дискримінаційного доступу до економічних і соціальних благ (багатства, освіти, охорони здоров'я, культури та ін.).

Конкретні форми прояву економічної демократії це **економічна свобода**.

Економічний порядок - характеристика соціально-економічної системи щодо морально-етичних і політичних норм.

Свобода в широкому значенні - це здатність окремої людини, трудового колективу, соціальних верств приймати рішення і діяти відповідно до власних інтересів (економічних, соціальних, політичних та ін.) і цілей з урахуванням об'єктивних умов та загальнолюдських принципів життєдіяльності.

Голландський філософ Б. Спіноза розглядав свободу як свободу людини від рабської залежності від зовнішніх умов, що сковують її життя; К.Маркс - як усвідомлену необхідність (здатність людини, колективу свідомо приймати рішення); В.Вернадський - як свободу думки і віри розумної людини.

Міра суспільної та економічної свободи визначається рівнем розвитку продуктивних сил, суспільного поділу праці, відносин економічної власності, господарського механізму - *рівнем розвитку економічної системи*, а також соціальних, правових, політичних, культурних, національних, ідеологічних відносин.

Свобода вибору - це:

- вибір кожною країною власної моделі соціально-економічного розвитку;
- форма економічної свободи, що передбачає здатність власників різних видів ресурсів (матеріальних, фінансових, інформаційних та ін.) використовувати їх на власний розсуд в рамках існуючого законодавства, а власників робочої сили - здійснювати будь-який вид трудової діяльності, що відповідає їх можливостям, здібностям та інтересам, а також свободі вільного пересування в межах країни з метою пошуку кращого місця роботи та вищої заробітної плати (в рамках чинного законодавства).

Економічна свобода у найбільш широкому значенні - це форми економічної поведінки підприємств, сім'ї, окремих громадян у виборі сфери застосування своїх здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних і духовних благ.

Основою економічної свободи є:

- плюралізм форм власності (приватна, колективна, державна, інтегрована);
- наявність політичної свободи;

- досконале законодавство, зорієнтоване на права людини;
- економічний прогрес;
- відсутність значної кількості безробітних тощо.

Економічна свобода економічних суб'єктів (суб'єктів господарювання) - це право привласнювати об'єкти власності, обирати сфери прикладання своїх знань, здібностей у межах різних форм власності та організаційно-правових форм господарювання, а також способів придбання ресурсів, розподілу доходів, споживання благ.

Основні *економічні суб'єкти*: домашні господарства, підприємства, фірми і держава (органи державного управління, державні установи).

Економічна свобода у межах домашнього господарства - здійснюється відтворенням людських ресурсів, самостійним прийняттям рішень щодо споживання матеріальних і духовних благ.

Економічна свобода підприємств - реалізується у виборі різних організаційно-правових форм господарювання, використання ресурсів тощо.

Економічна свобода фірм - проявляється у виборі партнерів на власний розсуд і з урахуванням особливостей ринкової та економічної ситуації, укладання таких форм контрактів, що найбільш повно дозволяють фірмі реалізувати цілі без обмеження прав і свобод інших суб'єктів господарювання.

Економічна свобода держави - означає можливість формувати свою економічну політику, втілювати її в життя, виконувати основні функції, продиктовані інтересами нації, а не окремих соціальних класів і груп.

Суб'єкти ринкових відносин можна розділити на *виробників* (товарів, послуг, духовних цінностей тощо) і *споживачів*.

Економічна свобода виробника - можливість вибору виду господарської діяльності та організаційних форм господарювання, структури й обсягів виробництва, умов реалізації, цін на продукцію та розподіл прибутку. Така економічна свобода має поєднуватися з економічною відповідальністю за якість вироблених товарів і наданих послуг, за дотримання чинного законодавства, виконання договорів, збитки іншим суб'єктам економічної діяльності тощо.

Економічна свобода споживачів - полягає у можливості вільного вибору якісних товарів і послуг. Вона має поєднуватися з усвідомленням і дотриманням суспільних та морально-етичних норм у цій сфері.

Для розвитку демократичної національної економіки необхідна економічна свобода інформаційної сфери, оскільки інформація стає одним з основних ресурсів економіки будь-якої держави.

Економічна свобода інформаційної сфери - реалізоване засобами масової інформації, видавництвами, підприємствами інформаційного зв'язку, особами, які займаються інформаційною діяльністю індивідуально, право самостійно розпоряджатися коштами і майном, одержаними законними методами, вести власну економічно-господарську діяльність за умови недопущення будь-якого втручання власників вкладених коштів і майна у зміст та форми інформаційної діяльності, заборони використання економічних важелів впливу на учасників інформаційного процесу.

Для побудови демократичної національної економіки в Україні необхідно

дотримуватися економічної свободи суспільства для всіх суб'єктів господарювання.

2. Свобода підприємництва та вибору. Конкуренція. Роль держави.

Поняття «підприємництво» запровадив у науковий обіг англійський учений Р. Кантільон, який розглядав його як особливу економічну функцію, важливою рисою якого є ризик.

Господарський кодекс України (ст. 42) наголошує, що «*підприємництво* - це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку».

Конкуренція є необхідною умовою ефективного функціонування механізму саморегулювання ринкової економіки.

Конкуренція - це суперництво (змагальність) між різними учасниками ринкової економіки за найбільш вигідні умови виробництва та реалізації товарів і послуг.

Конкуренцію породжують:

- об'єктивні умови ринкового господарювання;
- різні форми власності на засоби виробництва;
- повна економічна відокремленість і свобода вибору господарської діяльності товаровиробників, їх повна економічна залежність від кон'юнктури ринку;
- боротьба за джерела сировини, ринки збуту виробленої продукції, сфери використання капіталу з метою отримання найбільшого прибутку.

Суть економічної конкуренції полягає в наявності на ринку великої і кількості незалежно діючих товаровиробників (продавців) і споживачів (покупців) всіляких товарів, послуг та ресурсів.

Боротьба на ринку великої кількості різних товаровиробників і постачальників ресурсів за споживача (покупця) і економічний успіх - *об'єктивний економічний закон*.

Можна виділити такі головні види конкуренції: товаровиробників (продавців), споживачів (покупців), досконалу (чисту) і недосконалу, внутрігалузеву, міжгалузеву, цінову і нецінову тощо.

Конкуренція як один із важливих елементів функціонування ринкового механізму діє через попит, пропозицію та ринкову ціну. Так, якщо ціни на товари та послуги зростають (за інших рівних умов), то попит зменшується, якщо із посиленням конкуренції між товаровиробниками пропозиція товарів і послуг збільшується, то ціни на них можуть знижуватися. Отже, ринкова ціна товарів та послуг формується у результаті конкурентної боротьби між виробниками і споживачами (покупцями).

Рівновага ринкових цін встановлюється за оптимального (збалансованого) співвідношення між попитом і пропозицією, тобто коли кількість товарів і послуг, які хочуть купити споживачі (покупці), відповідає кількості товарів і послуг, яку хочуть продати продавці.

Роль держави. Одним із найважливіших завдань держави в умовах ринкових відносин є забезпечення такого співвідношення монополії і конкуренції, яке не призводить до руйнівних наслідків в економіці. Це завдання вирішується за допомогою антимонопольного законодавства, уперше прийнятого в США наприкінці XIX століття законом "Про охорону виробництва і торгівлі від незаконних обмежень та монополій" (1890 р.). Нині практично в усіх розвинених країнах світу існує антимонопольне законодавство. Антимонопольними визнаються закони, які забороняють угоди і діяння, що направлені на обмеження конкуренції: розподіл ринків з метою їх монополізації, обмеження доступу до ринку економічних суб'єктів, цінова дискримінація та інше.

Стаття 25 Господарського кодексу України наголошує, що «держава підтримує конкуренцію як змагання між суб'єктами господарювання, що забезпечує завдяки їх власним досягненням здобуття ними певних економічних переваг, внаслідок чого споживачі та суб'єкти господарювання отримують можливість вибору необхідного товару і при цьому окремі суб'єкти господарювання не визначають умов реалізації товару на ринку».

В Україні перший законодавчий антимонопольний акт виник у 1992 році. Закон України "Про захист економічної конкуренції" та Господарський кодекс України передбачають відповідальність суб'єктів господарювання за недобросовісну конкуренцію та конкретні заходи щодо захисту підприємців і споживачів від такої конкуренції.

Недобросовісною конкуренцією є неправомірне використання чужих позначень, фірмового найменування, рекламних матеріалів, упакування, копіювання зовнішнього вигляду виробу іншого виробника, збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, а також конфіденційної інформації з метою заподіяння шкоди діловій репутації іншого підприємця тощо.

В Україні заборонено ряд антиконкурентних погоджених дій суб'єктів господарювання.

Такими визначаються дії, спрямовані на:

- встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, націнок, доплат;
- розподіл ринків за територіальним принципом, обсягом реалізації чи закупівлі товарів, їх асортиментом чи за іншими ознаками з метою їх монополізації;
- усунення з ринку або обмеження доступу до нього суб'єктів господарювання (продавців, покупців та ін.);
- створення або підтримка дефіциту на ринку та інші дії.

Отже, антимонопольне законодавство і державне регулювання окремих галузей мають єдину мету - забезпечити економічні умови для зростання добробуту суспільства та запобігти перерозподілу національного багатства на користь монополістів.

3. Демократія. Пряма демократія. Представницька демократія.

Демократія асоціюється з свободою, рівністю, справедливістю, дотриманням прав людини, участю громадян в управлінні.

Демократія – (з грецької – народовладдя) – форма суспільної влади і держави, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади.

Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн: «Демократія – правління народу, обране народом, для народу».

Головними принципами демократії є:

1. Рівноправність усіх громадян.
2. Наділення їх соціальними, політичними, національними й іншими правами та свободами, що закріплюються в законі.
3. Участь в управлінні державою і суспільством.
4. Підпорядкування меншості більшості.

Основа демократії – економічна демократія, що означає право власності (задеклароване і фактичне) працівника на свою робочу силу, на частку власності (колективної і державної) у формі певної кількості акцій та реалізації через механізм привласнення економічного мінімуму дивідендів, або право на частку приватної власності, на управління власністю

Характерною особливістю демократичного політичного режиму є децентралізація, зосередження влади між громадянами держави з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів.

Основними ознаками демократичного політичного режиму є:

- наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування;
- визначено правовий статус особистості на основі принципу рівності перед законом;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них;
- вільна діяльність політичних і громадських організацій;
- обов'язкова виборність органів влади;
- розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства;
- економічний та політичний, ідеологічний плюралізм (заборони торкаються лише анти людських ідеологій).

Пряма демократія – весь народ (має право голосу) безпосередньо ухвалює рішення і стежить за їх виконанням. Така форма демократії найхарактернішою є для ранніх форм демократії, наприклад, для родової общини. Пряма демократія існувала і в античні часи в Афінах. Так головним інститутом влади був Народний збір, який ухвалював рішення і нерідко міг організовувати їх негайне виконання. Подібного роду демократія існувала і в Стародавньому Римі, в середньовічному Новгороді, у Флоренції і у ряді інших міст-республік.

Представницька демократія – народ обирає своїх представників, і вони від його імені управляють державою або якимсь органом влади.

Представницька демократія є найпоширенішою формою народовладдя. Недоліки представницької демократії полягають в тому, що народні обранці, отримавши владні повноваження, не завжди виконують волю тих, кого вони представляють.

4. Змішана економічна система. Моделі державного регулювання економіки.

Змішана економічна система - це система, що базується на гнучкому механізмі державного втручання у соціально-економічні процеси, при чому як ринок так і держава не переважають один над одним. Таким чином характерною рисою змішаної економіки є гармонійне поєднання позитивних якостей ринкової системи та державного регулювання.

Основні риси:

- функціонування економіки на засадах плюралізму форм власності - приватної, колективної, державної та розмаїття форм господарювання - оренди, акціонування, кооперації, партнерства;
- розвиток державного підприємництва і формування державного сектору економіки;
- макроекономічне прогнозування, планування і програмування розвитку економіки загалом та її окремих галузей;
- розподіл і перерозподіл державою ресурсів і доходів на основі формування державного бюджету та державних фінансів, здійснення податкової політики і соціального регулювання;
- модифікація ринкового ціноутворення внаслідок запровадження внутрішньофірмових (трансфертних) цін і державного регулювання цін на ресурси і продукти;
- державне регулювання науково-технічного та інноваційного розвитку;
- регулювання державою та профспілками умов, оплати та ринку праці;
- соціалізація економічної системи капіталізму на засадах соціального страхування і соціального захисту населення, соціального партнерства; підтримання конкурентних умов господарювання і запобігання монополізму.

Термін «змішана економіка» вміщує поняття сучасної економіки багатьох розвинутих демократичних країн: більша частина господарства знаходиться у приватних руках. Проте важливі її сфери: залізниця, паливно-енергетичний комплекс, освіта, охорона природи, соціальний захист - належать державі та уряд впливає на економічні та соціальні процеси. При цьому піклування деяких держав про розвиток соціальної сфери настільки сильне, що їхню економіку називають соціально-ринковою.

Виділяють два основні види регулювання:

Економічний лібералізм - система соціально-економічних відносин, у яких домінують ринкові регулятори, а роль держави зведена до мінімуму.

Економічний дирижизм – передбачає значний вплив держави на соціально-економічний розвиток країни.